

PAPER DETAILS

TITLE: Fethî'nin manzum Menâzil-i Hacc'i

AUTHORS: Seydi KIRAZ

PAGES: 310-334

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1011581>

Fethî'nin manzum *Menâzil-i Hacc*'ı**Seydi KİRAZ¹**

APA: Kiraz, S. (2020). Fethî'nin manzum *Menâzil-i Hacc*'ı. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (18), 310-334. DOI: 10.29000/rumelide.705694.

Öz

Hac literatürü arasında bulunan türlerden biri de menâzil-i hac olarak adlandırılan eserlerdir. Bu tür eserlerin yazılma amacı, hac güzergahları ve bu güzergahlarda bulunan menziller hakkında izlenimleri paylaşmak, bilgi vermektir. Öğretme, açıklama yönteminin açıkça görüldüğü bu tarz eserlerde, edebî kaygı geri plandadır. Bu eserlerde konaklama mekânlarının coğrafi, tarihî ve dinî özellikleri kimi zaman muhtasar kimi zaman mufasssal bir şekilde anlatılır. Şairler, hacı adaylarını konaklar hakkında aydınlatırken samimi bir üslubu, yalın bir anlatımı tercih eder. Klasik Türk edebiyatı sahasında manzum-mensur birçok menâzil-i hac yazılmıştır. Manzum olarak telif edilen metinlerden biri de Fethî mahlaslı bir şaire ait *Menâzil-i Hac* adlı eserdir. Mesnevi nazım biçimiyle yazılan ve 153 beyitten meydana gelen eser, tipik muhtasar bir menâzil-i hac özelliği göstermektedir. Başta şua tezkireleri olmak üzere birçok kaynak incelemesine rağmen şaire ait bir bilgiye rastlanmamıştır. Eserin imlasından şairin 19. yy.da yaşadığı sanılmaktadır. Katalog ve çalışmalarda, Fethî'den sehven "Hakkî" olarak söz edilmiştir. Bu çalışmada hac literatürü hakkında genel bir bilgi verildikten sonra eserden hareketle müellifi, Fethî mahlaslı şairler, *Menâzil-i Hacc*'ın muhteva ve şekil unsurları ile dil ve üslubu hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmanın sonunda eserin transkripsiyonlu metni takdim edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Fethî, Menâzil-i Hac, manzum hac seyahatnâmeleri.

Fethî's poetry *Manazil Hac***Abstract**

One of the types included in the pilgrimage literature is the works called Menâzil-i hac. The purpose of writing such works is to share the impressions and give information about the pilgrimage routes and the ranges in these routes. In such works where teaching and explanation method is clearly seen, literary anxiety is in the background. In these works, the geographical, historical and religious characteristics of the accommodation places, sometimes concise, and sometimes detailed. While the poets enlighten the pilgrim candidates about the mansions, they prefer a sincere style and a simple expression. In the field of classical Turkish literature, many poetry-prose Menâzil-i hac were written. One of the texts copyrighted in verse is *Menâzil-i Hac*, a poet of Fethî pseudonym. The work, written in the mesnevi verse and consisting of 153 couplets, shows a typical concise pilgrimage feature. No source of poetry has been found in many source studies, especially the notes of the poet. It is believed from the spelling of the work that the poet lived in the 19th century. In the catalogs and studies, Fethî is mentioned as "Hakkî". In this study, after giving a general information about the pilgrimage literature, information was given about his author, his poet, Fethî pseudonym, content and form

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk İslam Edebiyatı (Çorum, Türkiye), seydikiraz.27@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4941-3909 [Makale kayıt tarihi: 18.02.2020-kabul tarihi: 20.03.2020; DOI: 10.29000/rumelide.705694]

elements of *Menâzil-i Hac*, and language and style. At the end of the study, the transcribed text of the work was presented.

Keywords: Fethî, Menâzil-i Hac, poetry pilgrim travel.

Giriş

Kutsal bir mekân ve zaman dilimini içine alan hac kelimesi “gitmek, yönelmek; ziyaret etmek” anlamlarına gelir. Bu kavram, fikhî bir terim olarak “imkânı olan her Müslümanın belirli bir zaman içinde Kâbe, Arafat, Müzdelife ve Mina’yı ziyaret etmesi ve buralarda bazı dinî görevleri yerine getirmesiyle yapılan ibadeti” ifade eder. Dinlerde kutsal kabul edilen yerlerin aslında mekân olma açısından diğer mekanlardan farkı yoktur. Ancak ulûhiyyetin o bölgede tecelli ettiği inancı, dinî bir olayın meydana gelmesi, mekânın dinî bir şahsiyetle bağlantısı, o bölgenin ziyaret edilmesinden umulan maddî ve mânevî faydalar, o mekânı diğer yerlerden farklı kılar ve orayı kutsallaştırır (Harman, 1996, ss. 382-386). Kutsal mekân algısı ve bu tür yerlerin ziyareti, bütün dinlerde tarih boyunca varlığını devam ettirmiştir. Budizm’de Buda’nın şehri Benares, Yahudilikte Kudüs şehri ile Allah’ın tecelli ettiği Sînâ Dağı; Hristiyanlıkta Hz. İsa’nın doğduğu, yaşadığı yerler olan Beytlehem, Nasıra ve özellikle Kudüs; Hristiyan aziz ve azizelerinin yaşadıkları yerler ile Katolikler için Vatikan, bu dinlerin müntesipleri tarafından önemli hac mekânlar olarak kabul edilmiştir (Öğüt, 2006, s. 617).

İslam dininde hacla ilgili belirli şartların yerine getirildiği kutsal yerlerden biri de Kabe’dir. Türk edebiyatında Kâbe, ilk inşasından başlayarak Hz. Âdem, Hz. İbrâhim, Hz. İsmâil ve Hz. Muhammed’in hayatlarıyla ilgisi açısından ele alınmış, bu bağlamda Hacerülesved, Zemzem Kuyusu, altın oluk, makâm-ı İbrâhim, Safâ ve Merve gibi mekânlar; ihram, tavaf, sa’y gibi Kâbe’ye mahsus kıyafet ve davranışlar; telbiye ve ziyaret duaları ile hacca dair âyet ve hadisler zikredilmiştir (Uzun, 2001, ss. 23-26).

Kâbe’nin ele alındığı metinlerin yanı sıra bu kutsal yolculuğun anlatıldığı ve “hac seyahatnâmeleri” ana başlığı altında değerlendirilen birçok eser kaleme alınmıştır: Ahmed Fakih’in (XIII. yy.) *Kitâbü Evsâfî Mesâcidi’ş-şerîfe*’si (Ahmet Fakih, 1974), Evliya Çelebi’nin (ö. 1096/1685) *Seyahatnâme*’sinin dokuzuncu cildi, (Evliya Çelebi, 2005) Nâbî’nin *Tuhfetü’l-Haremeyn*’i (Nâbî, 1989). Son dönem mülliflerinden biri olan Hüseyin Vassâf’ın *Hicaz Hâtırası* (Sarıkaya, 2006; Akkuş, 2011) bu sahada telif edilen başka bir eserdir.

Türk edebiyatında haccın bahis konusu edildiği birçok manzum-mensur hac seyahatnâmeleri yazılmıştır. Bunlar, a) Hac rehberleri veya hac el kitapları, b) Rehber nitelikli olanlar, c) Rapor nitelikli olanlar, d) Edebî, mistik veya diğer eğilimlerle yazılanlar, olmak üzere dört gruba ayrılmıştır. Bu eserlerde, hac ibadetinin usûlüne uygun biçimde yerine getirilmesinin anlatıldığı menâsikler ve hac kervanlarının güzergâhındaki menziller, ele alınmıştır. Bundan dolayı “menâsik-i hac” ve “menâzil-i hac” denilen iki tür ortaya çıkmıştır (Coşkun, 2002, ss. 189-191; Yaran, 1996, s. 412).

Bu iki türden birincisi, menâsik-i hacdır. Türk edebiyatında manzum menâsik-i hacler arasında Gubârî’nin *Menâsik-i Hacc*’ı, (Gül, 2006), Şemseddin Sivâsî’nin *Menâsik-i Hacc*’ı (Toker, 2009; Süer, 2015), Bahtî ya da Nâlî’ye atfedilen *Menâsik-i Hacc*’ı (Coşkun, 2002, ss. 12-13; Karataş, 2003), Amîkî’nin *Fütûhu’l-Harameyn*’i (H. Yılmaz, 2019), Nâlî Mehmed Efendi’nin *Menâsik-i Hac Manzumeleri* (Karataş, 2012), Seyyidî’nin *Menâsik-i*, Kâmil’in kataloqlara *Menâsik-i Hac* olarak kaydedilen eserinin yaklaşık %70’inde menâzillerden bahsedildiği için eser, menâsik-i hacdan ziyade bir

menâzil-i hacdır (Karataş, 2003 s. 11; Elgün, 2005). İndî'nin *Menâsik-i Hacc*'ı (İndî, 1287/1871'den sonra; Kiraz, 2020) ve Bekir Sıdkî'nin *Menâsik-i Hacc*'ı (Bekir Sıdkî, 1329/1911) bu alandaki diğer eserlerdir. Bu alanda manzum menâsik-i hacların yanında birçok mensur ve yarı mensur menâsik-i hac yazılmıştır (Çavuşoğlu, 2019, s.13-22).

İkincisi ise menâzil-i hacdır. Çalışmaya bahis konusu olan eser, bir menâzil-i hac türüdür. Menâzil-i hac terkiibindeki “menzil” kelimesi “yolculuk sırasında kalınan yer, konak; iki konak arası, merhale; ikamet olunan yer, mesken...” (Şemseddin Sâmî, 1317/1899, s. 1414) anlamlarına gelmektedir. Terim anlamı, kervanların ya da posta katarlarının indikleri, at değiştirdikleri ve geceyi geçirmek için konakladıkları yer için kullanılan bir tabirdir (Pakalın, 1983, s. 479). Menziller; haberleşme menzilleri, askerî menziller ve hac menzilleri olarak üç değişik amaç için kullanılmıştır. Osmanlı Dönemi'nde hacca gidenler biri Şam, diğeri Kahire olmak üzere iki noktadan hareket ederlerdi. Anadolu ve Rumeli'deki Müslümanlar, Şam'daki kervâna katılırlardı (Sak & Çetin, 2004, ss. 180, 202).

Türk edebiyatında manzum menâzil-i haclar arasında 17. yüzyıl (?) şairlerinden Sulhî'nin *Menâzil-i Hicâz*'ı (Donuk, 2017), kesin olmamakla beraber 17. yüzyıldan sonra yaşadığı tahmin edilen Rızâî'nin *Tuhfetü'l-menâzilü'l-Ka'be'si* (Coşkun, 2002, ss. 16-17), 18. yüzyıl şairlerinden Seyyid İbrahim Hanif'in *Menâzilü'l-Harameyn* adlı yarı manzum eseri (Özcan, 2011), Cûdî'nin *Merâhilü Mekke mine's-Şam*'ı (Coşkun, 2002, ss. 18-20; Koyuncu, 2017), yaşadığı dönem tespit edilemeyen Bahrî'nin Üsküdar'dan Şam'a kadar olan konakları anlattığı manzume ile (Coşkun, 2002, ss. 15-16) çalışma konumuzu oluşturan ve tahminen 19. yüzyıl şairlerinden olan Fethî'nin *Menâzil-i Hacc*'ı sayılabilir.

Bahsi geçen ve tamamen manzum olan menâzil-i haclar mukayese edildiğinde şu hususların öne çıktığı görülür: Bu eserlerde muhteva olarak genellikle benzer konular işlenmiştir. Zikredilen menâzil-i haclarda konak isimleri, suyun miktarı, tatlı ya da acı olması, bölgenin içtimâî, iktisadî ve güvenlik gibi konuları ele alınmıştır.

Hac güzergahı olarak Sulhî, Rızâî, Cûdî, Bahrî ve Kâmil'in eserlerinde Şam-Mekke-Medine; Fethî'ye ait olan eserde diğerlerinden farklı olarak Mısır-Mekke-Medine yolu takip edilmiştir.

Nazım biçimi açısından bakıldığında Cûdî ve Bahrî'de kaside; Sulhî, Rızâî, Kâmil ve Fethî'de mesnevi nazım biçimleri tercih edilmiştir.

Hacimce en az olanı 68 beyitle Sulhî'nin menâzilidir. Bu menâzil, müstakıl olmayıp başı ve sonu eksik olan bir eserin içinde bulunan bir manzume niteliğindedir.

Menâsik-i haclar arsında zikredilen Kâmil'in eseri, bunlar arasında adlandırılışı ve beyit sayısı bakımından en dikkat çekici olanıdır. Eser, kataloglarda *Menâsik-i Hac* olarak adlandırılmıştır. 40 varaktan oluşan eserin 1b-29a varaklarında menâzil-i hacdan, 29a-40a varaklarında menâsik-i hacdan söz edilmiştir. Bundan dolayı eserin türünü bir menâzil-i hac olarak kabul etmek daha doğrudur.

1. Müellifi

Müellifin hayatı hakkındaki bilgi, oldukça sınırlıdır ve bu bilgilerin bir kısmı da hatalıdır. Şair, DİB Yazma Eserler Kataloğu'nda (002632-III) ve bir çalışmada manzum menâzil-i haclar sıralanırken (H. Yılmaz, 2019, s.4) katalogtaki bilgiye bağlı kalınarak, “Hakkî” mahlasıyla zikredilmiştir. DİB Kataloğu'nda mahlasın tespiti 144a varagındaki şu beyitin ilk mısrasındaki “hakkî” ibaresine dayandırılmıştır:

Daği bî-küfûv olan vech-i Kerem'in **hakkı**
Sebeb-i rahmet olan ism-i Rahîm'in **hakkı** (b.152)

Mısranın anlamına bakıldığında “hakı” kelimesinin mahlas olmadığı anlaşılabacaktır. Kelimenin tekrar edildiği bu bölüm, manzumenin dua bölümünü oluşturmaktadır. Şair, burada Allah ve Hz. Peygamber'in isimlerini, Kâbe ve Kâbe'yle ilgili unsurları vesile kılarak affedilmeyi dilemektedir. Gerek bu beyit gerekse bu beyitten önce gelen beyitlerde aynı kelime redif oluşturacak şekilde kullanılmıştır:

Kıble-i ehl-i münâcât ü necâtîñ **hakkı**
Zemzem ü 'umre vü hacc u 'Arafât'ın **hakkı** (b.149)

Mazhâr-ı sırr-ı hafî Hazret-i Ahmed **hakkı**
Bâ' iş-i devlet-i dâreyn Muhammed **hakkı** (b.150)

Şairin mahlasının “Fethî” olduğu, eserin ilk ve son beyitlerinde açıkça belirtilmiştir. Şair, bu beyitlerin birincisinde tecrid yoluyla kendisinden başka birisi gibi söz ederek kendisine nida yâ'sı ile seslenmiştir. Sonuncusunda ise kendisini ağlayan, inleyen; zayıf, çaresiz biri olarak takdim etmiştir:

Fethîyâ besmele ile idelim feth-i kelâm [133b]
Feth ola tâ ki o nûrdan bu tılsımât be-nâm (b.1)

Yâ ilâhî kerem ü 'afvîñ umar **Fethî**-i zâr [144b]
Eyle ol bî-kes-i in'âmîñ ile ber-hûrdâr (b.153)

Şairin “Fethî” mahlaslı bir şair olduğu tesbit edildikten sonra başta tezkireler olmak üzere birçok kaynağın yanı sıra ağ ortamında bulunan veri tabanları incelendiğinde Fethî mahlaslı “on” şair tespit edilmiştir:

Fethî mahlaslı şairlerden birincisi 17. yüzyılda yaşamış Sofyalı Fethî'dir. Bu şair, Güftî'nin öğrencisi olması bakımından meşhur olmuştur. Fethî'nin iki gazelinin dışında başka bir eserine rastlanmamıştır (Yılmaz, 2001, s. 193; Aksoyak, 2020)

İkincisinin asıl adı Abdülkerim'dir (ö.1694/1106) Bülbülcü-zâde veya Bolbolcu-zâde olarak şöhret bulan Fethî, İstanbulludur. Bir müddet müderrislik yapmıştır. Halvetî tarikatına intisap etmiş ve İstanbul şeyhlerinin pîri olmuştur. İlahilerinden övgüyle söz edilmiştir (Çapan, 2005, s. 461; İnce, 2005, ss. 541-542).

Üçüncüsünün adı, Fethullah Çelebi'dir (ö.1106/1694). Halepli olan Fethullah Çelebi, divan kâtiplerindendir. Keskin bir eleştiri gücüne sahiptir. Kasideleri medhedilen şair, inşa alanında da yeteneklidir (Çapan, 2005, s. 462; İnce, 2005, s. 540).

Dördüncüsü, 18. yüzyıl şairlerinden Feyzîzâde Fethullâh Efendi'dir (ö.1235/1820). Tahsilini Kayseri'de tamamlamıştır. Hacı Mehmed Râşid Efendi'nin oğludur. Kendisi de babası gibi nakîbü'l-eşrâf ve müderris olarak görev yapmıştır. Şairin bir *Dîvân*'ı olduğu iddia edilmiştir (Köksal, 1998, ss. 126-127).

Beşincisi, 19. yüzyıl şairlerinden Abdülfettâh Fethî Efendi'dir (ö.1316/1899). Eğitimini tamamladıktan sonra Siirt, Mardin ve Şirvan'da çeşitli memuriyetlerde bulunmuştur. Şairin mürettep *Dîvân*'ı olduğu ileri sürülmüştür (Aksoyak, 2020b).

Altıncısı, Tekirdağlı Fethî'dir (ö.1320/1902). Asıl adı Ahmed Fethî olan şair, "Deli" unvanıyla anılmıştır. Hece ve aruz vezniyle yazılmış bazı şiirleri vardır. Hayatı hakkında pek bilgi yoktur (Oy, 1995, s. 125)

Yedincisi, Osmân Bey-zâde Fethî Mehmed Alî Efendi'dir (ö.1274/1857). Osmân Bey-zâde olarak tanındı. Fethî ve Alî mahlaslarını kullanan şair, bugün Bulgaristan'a bağlı Ruscuk'ta doğmuştur. Eserlerinden seyyid olduğu anlaşılan Fethî, Kuşadalı İbrâhim Halvetî'ye intisap etmiştir. Fethî, Kuşadalı'nın en fazla mektup yazdığı müritlerinden ve zikir telkin etmekle vazifelendirdiği kişilerdendir. Devrinin tanınmış ilim adamlarından olan Fethî, müderris, Meclis-i Maârif-i Umûmiye ve Encümen-i Dâniş azalığı, Halep mollahlığı gibi birçok görevde bulunmuştur. Mehmed Alî Fethî, sadece zahirî ilimlerle uğraşmamış, tasavvufu da ilgilenmiştir. Şiir, nesir ve çeşitli ilim dallarına hâkim olması bakımından övülmüştür. Fethî'nin hilye, hadis ve vecize tercümeleri, ayrıca bibliyografya ve jeoloji konusunda eserleri vardır. Bunlardan birkaçı şöyledir: *Terceme-i Kelâm-ı Erba'ın-i Hazret-i 'Alıyyü'l-Murtazâ, Terceme-i Nesâyih-ı Eflâtûn-ı İlâhî, Mîlâd-ı Muhammediyye-i Hâkâniyye ve Hilye-i Fethiyye-i Sultâniyye, Risâle-i Feyz-i Fezâil ve Nûr-ı Nevâfîl, Risâle-i Sermâye-i Necât li-Kesbi Merâtibihü'd-derecât...*(Ceyhan, 2020; Şıra, 2008)

Sekizincisi, Ürgüplü Fethî'dir (ö.1332/1914). Asıl adı Süleyman olan Fethî, bir saz şairidir. Fethî Baba olarak anılmıştır. Heceyle yazılmış bazı şiirleri vardır (Cunbur, 1968, s. 274)

Dokuzuncusu, Darendeli Fethî'dir (19.yüzyıl). Asıl adı İbrahim Talip olan şair, Fethî ve Talip mahlaslarını kullanmıştır. *Divan*'ı vardır (Özkan, 2020).

Onuncusu, Diyarbakır'da doğan asıl adı Zülfikar olan Fethî'dir (19. yüzyıl). Farklı görevlerde bulunan şairin vefat tarihi bilinmemektedir. Zarif ve mütevizidir. *Mem u Zin*'i nazmen tercüme etmiştir (Aksoyak, 2020c).

Fethî mahlaslı bu 10 şairin 3'ü 17., 1'i 18., 6'sı ise 19. yüzyılda yaşamış şairlerdir. Kaynaklarda şairlerin muhtevası hac menzilleri olan bir eserinden söz edilmemiştir. Bu şairler arasında 19. yüzyıl şairlerinden Ruscuklu Osmân Bey-zâde Fethî, eserlerinin sayısı ve çeşitliliği açısından diğerlerinden ayrılmaktadır. Oldukça velûd olan şair, zahirî ilimlerden tasavvufa kadar birçok alanda eser yazmıştır. Bunlar arasında dinî muhtevanın öne çıktığı mevlidi/hilyesi, hadis ve Hz. Ali'nin 40 vecizesi ile ilgili tercümeleri, çalışma konumuz olan *Menâzil-i Hacc*'ın Osmân Bey-zâde Fethî'ye ait olma ihtimalini akla getirmiştir. Şairin bir dönem Halep'te molla olarak görev yapması, bu görev sırasında hac yolculuğuna çıkması ve yol boyunca konaklanan menzilleri kaydeden bir eser yazması mümkün görünüyor. Eserin müellifinin bahsi geçen şairlerin dışında Fethî mahlaslı başka bir şair olması da muhtemeldir.

Müellif, bahsi geçen şairlerden biri değilse şimdilik müellifin tek eseri, *Menâzil-i Hac*'dır. Yazma eserin telif tarihi ile ilgili bir kayıt yer almadığı gibi istinsah tarihine ait bir bilgiye rastlanmamıştır. Bununla beraber ihtiyat payı bırakılarak imla özelliklerinden dolayı *Menâzil-i Hacc*'ın 19. yüzyılda yazıldığı söylenebilir.

Şair eserini, hac menzilleri hakkında yazılmış eserleri okuyarak yazmamış, bu yolculuğu bizzat tecrübe ederek izlenimlerini yansıtmıştır:

Ol gün ol gice turup vaqt-i 'asrda geçdik
Niçe kühsâra irişdik niçe vâdî geçdik

(b.12)

2. Eserin adı

Eser, DİB Kataloğu'nda çift isimle kaydedilmiştir: *Vaşf-ı Menâzil* ve *Manzûm Menâsik-i Hac*. Muhteva incelendiğinde eserin bir menâsik kitabı olmadığı, ikinci isminin yanlış olduğu görülmüştür. Bu yanlış adlandırma, çalışma konusu olan eserin de içinde bulunduğu mecmuanın birinci ve ikinci kısımlarının birer mensur hac menâsiki olmasından kaynaklanmaktadır.

Esasında eserin ismi, metnin üçüncü beyitinde belirtilmiştir. Şair, bu tarz eserlerin erbabı tarafından *Vaşf-ı Menâzil* olarak adlandırıldığından söz etmiş, bundan dolayı eseri, bu nam ile zikretmiştir. Hakkında bilgi verilen menziller, Mısır-Mekke-Medine güzergahında yer alan menzillerdir. Metinde Hicaz bölgesinde bulunan konak adlarının zikredilmesi ve mekanların su, ticaret, emniyet gibi farklı yönleri hakkında kısa bilgiler verilmesi, eserin menâzil-i haccın bir türü olduğunu göstermektedir. Bu özelliğinden dolayı bundan sonra eser, *Menâzil-i Hac* adıyla zikredilecektir.

Hayr ile eyleye Allâh müyesser itmâm
Didi erbâb-ı hıred **Vaşf-ı Menâzil** buña nâm

Girelim râh-ı **Hicâz**'a idelim vaşf-ı tarîk
Diyelim şıdk ile *Allâhü veliyyü't-tevfîk*

Diñle evşâf-ı tarîki diyeyin bi'l-cemâl
Sözde tafşıl ider iseñ uzadur kıl ü makâl

(b.3-5)

3. Muhteva unsurları

Menâzil-i Hac'da Mısır-Mekke-Medine güzergahında bulunan menziller anlatılmıştır. Bu menziller, kimi zaman ismen anılmış, kimi zaman da suyu, havası ve doğası bakımından ele alınmıştır. Geçilen mekân, bir peygamber ya da veliye ait ise bunlarla ilgi bazı kıssalara da yer verilmiştir.

3.1. Şahıslar

Eserde en çok anılan peygamber, Hz. Muhammed'dir. Metinde kutsal topraklarla münasebetinden dolayı Hz. Peygamber'den övgüyle söz edilmiştir. Hz. Şuayb ile Musa, Gâr-ı Şuayb denilen bir konak vesilesiyle ele alınmıştır. Burası iki peygamberin konuştuğu, Hz. Musa'nın âsâsı ile yed-i beyza mucizesinin tecelli ettiği ve çobanlık yaptığı yerdir. Bahsi geçen son peygamber, Hakk'a kurban edilen Hz. İsmâil'dir. Peygamberlerin yanı sıra Kefâf'ta Şeyh Mezrûk ve Uzeybe'de Seyyid Ahmed Bedevî ismen anılmıştır.

3.2. Yolculuk için seçilen zamanlar

Havanın sıcak olmasından dolayı genellikle günün ya da gecenin serin vakitleri tercih edilmiştir: Nîm-i şeb, nısf-ı leyl (gece yarısı) vakt-i duha (kuşluk vakti), çîn-i seher (seher vakti), subh-ı sâdık (seher vaktindeki gerçek aydınlık), temcîd (sahur vakti) ...

Konaklarda kalma süresi birkaç saat, bir gün ile dört gün arasında değişmektedir.

3.3. Gidiş yolundaki mekânlar ve özellikleri

Eserin başlangıcında, besmele beyitinden sonra Hz. Peygamber'e salavat getirilmiş, ardından hikmet ehlinin bu tarz eserleri *Vaşf-ı Menâzil* olarak adlandırılmasından söz edildikten sonra Hicaz yolundaki menzillerin anlatımına geçilmiştir (b.1-5).

Mısır: Hac seyahatinin başlangıç noktası olan Mısır, gelişip güzelleşen mamur bir ülke olarak tavsif edildikten sonra sefer başlar (b.6).

Konağ-ı Birke: Yolculuğun ilk konağıdır. Herkes tarafından bilinen bir yer olduğundan üzerinde durulmaya ve açıklama yapmaya ihtiyaç duyulmamıştır (b.6).

Büveyb, Dâr-ı Hamrâ, Makdah ve Nahl-i Bûzeyd: Bu menzillere ait bir bilgi verilmeden buralar, sırasıyla geçilir ve gece kalmak için Nahl-i Bûzeyd'de mola verilir (b.7-8).

Acrûd: Yorucu bir yolculuğun ardından Acrûd'a varılır. Kervan burada dinlenir. Buranın suyu acı olduğundan Süveyş'ten su alınır. Bir gün burada kalındıktan sonra ikindi vaktinde hareket edilerek dağlar, vadiler aşılır (b.9-12).

Munsarif, Vâdî-i Harrûb, Tîh-i Beni İsrail ve Cebel-i Hısn: Akşama yakın yol üzerindeki Munsariftan geçilerek o gece Vâdî-Harrûb'da kalınır. Kervan, seher vakti buradan ayrılarak Beni İsrail Çölü'ne varır. Buradan da göçen kabile, akşama doğru Cebel-i Hısn'a yerleşir (b.13-15).

Nahl ve Vâdî-i Kartasa: Gece yolculuğunun ardından suyu tatlı, yerleşim bölgesi geniş ve güzel olan Nahl'e varılır. Bu özelliklerinden dolayı buranın Acrûd'dan daha üstün olduğu vurgulanır. Bu konaktan sonra Kartasa Vâdîsi de geri bırakılır (b.15-17).

Bî'r-i Alâî: Burası ölmüş gönülleri diriltiren güzel bir mekân olarak tasvir edilmiştir. Kervan, buradan gece yarısı ayrılır (b.18-19).

Urkûb Bağl, Gavr-ı Kesik, Akabe ve Ukbe Dağı: Kabile, sırasıyla Urkûb Bağl, Gavr-ı Kesik, Akabe ve Ukbe Dağı'nı aşarak kaleye ulaşır. Burası bir yanı dağa, denize, bir yanı sahraya bakan, suyu tatlı, kalesi ve havası güzel bir yerdir. Burası aynı zamanda bir ticaret merkezidir. Her sene buraya satılmak üzere Gazze'den elma, üzüm; Araplarca yasemin ve bal getirilir. Yolculuğun sağlıklı bir şekilde sona ermesi için burada bulunan Beni Atiyye'den sakınılması tavsiye edilir. Kervan üç gün kaldıktan sonra buradan ayrılır (b.20-26).

Mağrib ve Şerefe: Kervan iki dağ arasında bir vadiyi andıran Mağrib yakınlarında bulunan bir geçidi, geride bırakarak Şerefe'ye ulaşır. Burası Beni Atiyye bölgesi olduğundan burada ihtiyatla davranılması önerilir (b.27-29).

Gâr-ı Şuayb: Yola çıkılır, seher vaktinde dinlenmek üzere Gâr-ı Şuayb adı verilen konakta kalınır. Burası, her yerden suların kaynakıldığı bir yer, cennetten bir bahçe olarak övülmüştür. Hz. Şu'ayb ile Hz. Mûsa burada karşılaşmış, burada Hz. Mûsa çobanlık yapmış, yed-i beyzâ mucizesine mazhar olmuştur (b.30-34).

Kabr-i Tavâş ve Uyûnu'l-kasab: Kabr-i Tavâş'ın ardından suyu tatlı, konağı ve havası güzel olan Uyûnu'l-kasab'a varılır. Çevrede bundan daha güzel bir yere rastlanamaz (b.35-36).

Senece ve Müveylih: Kervan, seher vaktinde Senece'ye varır. Gece yarısı buradan ayrılarak vatan kalesi olarak övülen Müveylih'de üç gün konaklar. Burası yeri güzel, suyu tatlı ve işlek bir ticaret limanıdır (b.37-39).

Dâru's-sultân ve Şakk-ı Acuz-ı Sanem: Kafil, ikinci vaktinde Dâru's-sultân'a ulaşır, yatsıdan sonra Şakk-ı Acuz-ı Sanem denilen yerden geçer (b.40-41).

Selmâ ve Kefâf: Sahur vaktinde burada konaklanır. Bu mıntıkada Şeyh Mezrûk-ı Kefâfı yatar. Buranın suyu, içene ölümsüzlük bahş eden âb-ı hayat gibidir. Burada kalınmaz, iki saat içinde göçülür (b.41-43).

Hazere'd-dâm, Kal'a-i Ezlem, Semmâ ve Dukâka: Katar, akşam doğru Hazere'd-dâm'da konaklar. Kafil, birkaç saat dinlendikten sonra yine yola revan olur, güzel bir yer olan Kal'a-i Ezlem'e ulaşır. Buradan Semmâ ve Dukâka denilen yere varır (b.44-46).

Satbel Anter ve Vâdî-i Arak: Satbel Anter'in suyu Nil nehri gibi tatlıdır. Buranın yerleşim alanı dardır. Buradan ayrılan kervan Vâdî-i Arak'ta konaklar (b.47-49).

Vech ve Mefreş: Suyu güzel, insana huzur veren Vech'ten sonra Mefreş denilen konağa varılır (b.50-51).

Akra: Bir cuma günü Akra'ya varılır. Buranın içeni ishal eden acı bir suyu vardır. Akra'nın çiğ soğanı yenilmez, burası tatlı suyun en çok ihtiyaç duyulduğu bir bölgedir (b.52-55).

Küllâyât, Hanek, Zahve-i Kübrâ ve Akabetü's-sevdâ: Kervan, Küllâyât'tan sonra Hanek'e ulaşır. Buranın halkından zarar gelmesi muhtemel olduğundan burada beklemeden Zahve-i Kübrâ ile Akabetü's-sevdâ'ya varılır. Her yıl hacılar burada karşılanır (b.56-60).

Havrâ, Akra ve Suhaynü'l-mermer: Havrâ'dan sonraki durak, adı güzel, suyu acı Akra'dır. Tatlı su, burada ihtiyatlı kullanılmalıdır. Akra'nın ardından konaklamak için Suhaynü'l-mermer seçilir (b.61-63).

Nebt: Burası menzili güzel, suyu tatlı ve meskeni mübarek bir yer olarak tasvir edilmiştir (b.64-65).

Vâdî-i Nâr, Tarâtîr, Ve'ârât ve Bakar: Katar, kuşluk vaktinde Vâdî-i Nâr'ı geçerek ikinci zamanında Tarâtîr'de konaklar. Gece vaktinde buradan ayrılan kafil, seherde Ve'ârât'ı geçerek Bakar'da dinlenir (b.66-68).

Yenbû: Kervan, seher vaktinde Yenbû'a erişir. Burası üç su değirmeni ve ferahlığıyla anlatılamaz güzelliğiyle sahip bir menzildir. Burada üç gün kalınır (b.69-70).

Uzeybe: Katar, ikinci vaktinde Uzeybe'ye ulaşır. Burası, Seyyid Ahmed Bedevî'nin evinin bulunduğu bir köydür (b.70-71).

Cebel-i Zîne: Kervan, geceyi geçirmek için Cebel-i Zîne'de konaklar. Çadırlar, bu konak yerinde mumla aydınlatılır (b.72-74).

Bedr-i Huneyn: Bir sonraki menzil olan Bedr-i Huneyn, güzellik mülkünün sultanı, peygamberlerin şahı olan Hz. Peygamber'in geçtiği yerdir (b.74-75).

Kâ'a, Kâ'u'l-kübrâ ve Kurûnu'd-dab'a: Kervan, akşama kadar yürüyerek önce Kâ'da, sonra Kâ'u'l-kübrâ ve Kurûnu'd-dab'a'da konaklar (b.76-78).

Râbiğ: Burası kafilenin ulaştığı ilk ihram yeridir. Önce gusûl abdesti alınır ve ihram giyilir. Tenin büründüğü ihram, kefen bezini hatırlatır. İhramdan sonra başlayan yasakların ihlalinde, şer'i cezalar verilir. Kafil "lebbeyk" diyerek yollara düşer (b.79-82).

Tarâ'ik ve Akabetü's-sükerâ: Yol boyunca tesbih edilir. Makul bir süre yol alındıktan sonra menzil olarak Tarâ'ik belirlenir. Yatsı vaktinde yola koyularak sabaha karşı yol üstündeki Akabetü's-sükerâ'dan geçilir (b.83-84).

Huleys (Güzelce Bürke): Kâfile, menziller arasında parlak aya benzetilen ve Güzelce Bürke olarak da adlandırılan yerde konaklar. Buranın nimetleri bereketli, suyu tatlıdır (b.85-86).

Bi'r-i Usfân: Akşam saatlerinde bir kuyu olarak şöhret bulan Bi'r-i Usfân'a varılır. Başlangıçta suyu acı olan bu kuyu, Hz. Peygamber'in ağzına aldığı suyu dökmesiyle tatlılaşmıştır (b.87-88).

Dîse ve Vâdî-i Fâtıma: İki günlük yolculuktan sonra Dîse'ye ve Vâdî-i Fâtıma'ya varılır. Hacılar yörenin halkı tarafından burada karşılanır, onlara Zemzem ikram edilir (b.89-91).

Umre yolu: Kervan, seherde saflar halinde yola koyulur. Kâbe defalarca sa'y ve tavaf edilir. Konunun erbabı bu tavafı, uzak bir yoldan gelmenin işareti olarak telakki etmiştir. Kâbe'nin ilk görüldüğü anda yapılan dualar, reddedilmez. Kişi, Zemzem'i hangi şeyi murat ederek içerse, ona kavuşur. Burada iki gün kalındıktan sonra, başka bir menzile göçülür (b.92-96).

Arafât: Arafât Dağı'nın eteklerinde konaklanır. Burada bir kametle iki namaz (öğle, ikindi) kılınıp vakfeye durulur. Kafil, akşama doğru kanlı gözyaşlarıyla buradan ayrılır (b.97-99).

Müzdelife: O gece, Müzdelife'ye gelindikten sonra şeytana atılmak üzere taşlar toplanır ve burada akşam ve yatsı namazları kılınır (b.100).

Mina: Seher vaktinde Mina'ya varılır. Burada baş yolunur, kurbanlar kesilir ve şeytan taşlanır. Burası, Hz. İsmâil'in kurban edildiği beldedir. Hz. İsmâil'in makamı ziyaret edildikten sonra dua ve ibadet edilir. Üç gün kalındıktan sonra bayram yapılır, yıkanmış yedişer taş atılır (b.101-104).

Kâbe: Bayram tamamlandıktan sonra o günü geçirmek üzere Kâbe'ye gidilir. Umre, say gibi ibadetlerinin ardından buraya hüznün içinde veda edilir (b.105-107).

Bedr-i Huneyn: Kanlı gözyaşlarıyla Kâbe'den ayrılan kervan, altı gün sonra Bedr-i Huneyn'e varır. Bu yol, ehl-i aşkı Ravza'da dîdârla buluşturan yoldur (108-109).

Hümeysra ve Cüdeyde Köyleri: Katar, ikinci vakti Hümeysra Köyü'nde, ardından Cüdeyde Köyü'nde konaklar (b.110-111).

Vâdî-i Gazâl: Öğle vaktinde Vâdî-i Gazâl denilen yere varılır. Buranın bu şekilde adlandırılması bir kıssaya dayandırılmaktadır: Bir geyik, avcının tuzağına düşer. Geyik Hz. Peygamber'e yalvararak "İki gündür yavrularım aç, bana kefil ol, yavrularımı emzirdikten sonra geleceğim, beni pişirerek avcıya ver."

der. Kefaletin ardından geyik serbest kalır ve yavrularını emzirdikten sonra tekrar gelerek avcıya teslim olur. Bu mucizeye şahit olan avcı, geyiği serbest bırakır (b.112-118).

Fesâkî'l-bereke: Kafile ağlayarak o vadiyi geçtikten sonra Fesâkî'l-bereke'de kalır. Bu konağın suyu nehir gibi sabah akşam akar (b.119-120).

Kureyş, Meferr-i Cebel ve Bi'r-i Alî: Gece yarısı yola çıkan kervan, şehitlerin mezarlarından geçerek kuşluk zamanında Kureyş'e varır. Sonrasında Meferr-i Cebel ve Bi'r-i Alî'de konaklar (b.121-122).

Ravza-i Mutahhara ve Ziyaret Yerleri: Artık sıkıntı azalmış, çünkü gülün goncası açılmış, peygamberler sultanının Ravza-i Mutahhara'sı apaçık görünmüştür. Ey arzu dolu hasta gönül, kanlı gözyaşlarıyla salavat getir, işte âb-ı hayat budur. Bütün safa ehlinin mezarlarını ve Bakî'de bulunan Hz. Osman'ın mezarını ziyaret et. Duanın gönle gıda olduğu Kibleteyn Mescidi'ni, Hz. Peygamber'in dişinin şehit olduğu Uhut Dağı'nı ve Hz. Peygamber'in amcası Hz. Hamza'yı unutma. Hz. Ebubekir ile Hz. Ömer, Hz. Peygamber'le aynı yerde yatıyorlar. Hz. Peygamber'in kabri ile minber arası adn cennetinden bir parçadır. Kafile burada dört gün kaldıktan sonra yeniden yola revan olur (b.123-135).

Menâzil-i Hac'da dikkat çeken önemli bir nokta kafilenin takip ettiği güzergahtır. Eserde, Mekke-Medine bölgesine varıncaya kadar mola verilen konak, durak ya da yerleşim bölgeleri (Acûrd, Gavr, Akabe, Gazze, Vech, Akra, Antere hariç tutulduğunda) pek bilinen yerler değildir. Osmanlı yer adları alanında yapılan çalışmalarda (Akbayar, 2001; Sezen, 2017) eserde geçen menziller hakkında bilgi yoktur.

3.4. Dönüş yolundaki menziller

Hümeýra, Nakb-i Alî, Dehne, Yenbû ve Yalı Yenbû: Dönüş yoluna koyulan hacılar, üç gün sonra Hümeýra'yı menzil edinir. Yenbû tarafına doğru giderken Nakb-i Alî'yi geçip adı güzel Dehne denilen bir yer, konak olarak seçilir. Buradan ayrılarak iki günlük yolculuktan sonra Yenbû ve Yalı Yenbû menziline varılır. Üç günden sonra yeniden yollara düşülür (b.136-140).

Vech, Ezlem, Müveylih ve Uyunu'l-kasab: Hacı kafilesi, süratli bir yolculuğa çıkar ve yedi gün sonra Vech'e, iki gün sonra da Ezlem'e ulaşır. İki günlük yolculuktan sonra Müveylih'e, üç sonra da Uyunu'l-kasab'a ulaşır (b.141-143).

Akabe Kal'ası, Nahl, Acrûd, Bürke-i Hac ve Mısır: Hacılar, üç günlük yolculuğun ardından Akabe Kal'ası'nda üç gün kaldıktan sonra ikişer gün arayla Nahl ve Acrûd'da konaklar. Bir günlük yolculuktan sonra Bürke-i Hacc'a ve nihayet ikinci vaktinde Mısır'a ulaşır (b.144-147).

Dua bölümü: Burada anlatılan menziller, mahşer gününde mağfirete vesile olsun diye özetlenerek anlatılmıştır. Kurtuluşa eren ve yakarıшта bulunan ehl-i kible ile hac, umre, Arafat ve Zemzem'in hakkı için; sırların tazahür vesilesi ve iki dünyanın yaratılma sebebi Hz. Muhammed'in hakkı için; dört dostu, âl ve ashabı ile nuranî simasının hakkı için ve dahi eşsiz keremi, rahmet vesilesi olan Rahîm'in hakkı için; ey Allah'ım! Bu inleyen Fethî, kerem ve affını bekler, o kimsesiz Fethî'yi nimetlerinle hoşnut eyle (b.148-153).

4. Şekil unsurları

Klasik şiirde bir esere tevhid/münacat, naat, çâr-yâr-ı güzîn, sebab-i telif bölümleriyle başlanması, genel bir teamül olarak kabul görmüştür. Bahsi geçen bölümler bazen müstakil manzumelerle birbirinden ayrılırken bazen de iç içe geçmiş beyitler halinde verilir. *Menâzil-i Hac*'da bu bölümlerden bir kısmına yer verilmemiş, bir kısmı da birkaç beyitle geçirilmiştir. Esere, tevhid/münacatla başlanmamış; naat bölümü, bir mısra ile sınırlı tutulmuş; başlangıçta çâr-yâr övülmemiştir. Müstakil bir bölüm özelliği taşımasa da eserin telif sebebinin açıklandığı birkaç beyite yer verilmiştir. *Menâzil-i Hac*'ın klasik tertip planına uymadığı görülmektedir.

Eser, baştan sona mesnevi nazım biçimiyle yazılmıştır. *Menâzil-i Hac*'ın türü, hac seyahatnamelerinin bir çeşidi olarak kabul edilen menâzil-i hac'dır. Metin, 153 beyitten ibarettir. Eserde, remel bahrinden fe' ilâtün (fâ' ilâtün) fe' ilâtün fe' ilâtün fe' ilün (fa' lün) kalıbı kullanılmıştır. Metinde yaygın olmamakla birlikte aruz kusurları görülmektedir. Transkripsiyonlu metinde bu kusurlar, dipnotta gösterilmiştir. Metnin imlasında bazı kelimelerin sonuna bir "ye" (ﻯ) harfi ilave edilerek kelime "ör. seheri" olarak okunmuştur. Ayrıca azm, asr, zehr gibi çift ünsüzle biten bazı kelimeler "azim, asır, zehir" şeklinde harekelenmiştir. Bazı yerleşim yerlerinde "ör. 'Atye/ 'Atiyye" çift yazım tercih edilmiştir.

5. Dili ve üslûbu

Sanat endişesinin geri planda kaldığı dinî türlerde şair, eserini kaleme alırken daha çok bilgi verme, öğretme saikiyle hareket eder. Hac güzergahındaki menzillerin anlatıldığı bu eserde, emsalinde olduğu gibi didaktik bir gaye takip edilmiştir. Bundan dolayı *Menâzil-i Hacc*'ın anlatımı, yalındır. Bununla beraber zaman zaman edebî değeri yüksek mısralara rastlanmaktadır:

İy şeh-i mülk-i melâhat buradan 'azm eyler	(b.75)
Oldı hüccâca Huleyş iy meh-i garrâ-i menzil	(b.85)
Gözümün yaşı gibi tırmaz akar şubh u mesâ	(b.120)
İşte iy haste-dil-i teşne budur âb-ı hayât	(b.124)

Menâzil-i Hac'da yolculuğun başlangıç ve bitiş zamanlarını haber veren zengin bir kullanım görülür. Arapça'nın öne çıktığı bu ifadelerde daha çok vakt-i duha, subh-ı sâdık, temcîd, dahve-i kübrâ, mıs-ı leyl, vakt-i seher, vakt-i asır ibareleri; daha az Türkçe gün, gece yarısı ve kuşluk gibi sınırlı sayıdaki kelimeler kullanılmıştır.

Metinde menziller övülürken bazı mısralar birbirinin tekrarı gibidir:

Kal' ası hûb u şuyı tatlu havâsı ra' nâ	(b.23)
Şuyı tatlu konağı hûb u havâsı ra' nâ	(b.36)
Menzili hûb u şuyı tatlu mübârek mesken	(b.65)

Anlatımın deyim ve ikileme bakımından zengin olmadığı söylenebilir. Bunlardan birkaçı şöyle geçmektedir: söz yolunda at sürmek, eşiğe yüz sürmek, kanlı gözyaşları dökmek; tepe dere, döke döke, subh u mesâ.

Çok fazla olmamakla birlikte “irtesi, yetmek, (asra) dek, key” gibi arkaik kelime ve “varayın, emzireyin, geleyin, kuşlucagin” gibi arkaik ekler kullanılmıştır. Tahkiyeli üslubun hâkim olduğu eserde, kıssa anlatımına bir kez başvurulmuştur. Eserde lafzî âyet ve hadislerle rastlanmamıştır.

Metinde kaf (ق) ile gayn'ın (غ), kef (ك) ile ye'nin (ي), elif-i maksure (ة) yerine elif (ل) karıştırılması, aynı kelimenin farklı harekelenmesi, hareketlerin birbirleriyle karıştırılmasından kaynaklanan imla hataları görülmüştür.

6. Nüsha tavsifi

Menâzil-i Hac, Diyanet İşleri Başkanlığı Yazma Eserler Kütüphanesi, demirbaş no. 002632-III'te kayıtlıdır. *Menâzil-i Hac*'dan önce iki eser bulunmaktadır:

Birincisi, *Menâsik-i Hac* adıyla kaydedilmiş mensur bir eserdir. Eserin baş tarafı eksiktir. 1a-120b varağında biten eserin 121a-b varağı boştur. Eser, bazı kataloglarda Yusuf Sinâneddîn Efendi'nin (ö. 989/1581) eseri olarak kaydedilmiştir.

İkincisi *Muhtasar Menâsik-i Hâc* adıyla kayıtlı, 122a-132b arasında yer alan başka bir mensur eserdir. Haccın muhtasarca anlatıldığı bu eser, bazı kataloglarda Yusuf Sinâneddîn Efendi'ye (ö. 989/1581) atfedilmiştir.

Üçüncü eser, bir menâzil-i hac türüdür. Eserin gerçek müellifi Fethî mahlaslı bir şair iken eser, yanlışlıkla Hakkî adında bir şaire mâl edilmiştir. 133a-148a arasında bulunan eserin 145a-147a sayfaları boş, 147b-148a'da metnin aslı ile ilgisi olmayan farklı kalemle yazılmış fevaid vardır. Rekabe kaydı, bulunmaktadır. Eser, nesih hattıyla kaleme alınmış manzum bir metindir; tek sütun, 14 satır olup 190x120mm, 120x50mm ebatındadır. Eserin bulunduğu metnin etrafı altın yaldızlı bordürlü, siyah cedvelle çerçevelenmiştir. Kâğıdı nohudi renkte ve filigransızdır. Eserin 147a varağında Hâfız Yahya Hayatî adlı bir temellük kaydı ve altında Yahyâ Hayatî adlı bir mühür vardır.

Eserin başlangıcı:

Fethîyâ besmele ile idelim feth-i kelâm
Feth ola tâ ki o nûrdan bu ılsimât be-nâm

Eserin bitişi:

Yâ ilâhî kerem ü 'afvîñ umar **Fethî**-i zâr
Eyle ol bî-kes-i in'âmîñ ile ber-ğûrdâr

Sonuç

Bu çalışmayla, kayıtlara Hakkî olarak geçen şairin aslında 19. yy.da yaşadığı tahmin edilen Fethî adında bir şair olduğu görülmüştür. Şairin bilinen tek eseri, hac seyahatnamesinin bir türü olarak kabul edilen *Menâzil-i Hac*'dır. Eser, 153 beyitten oluşan kısa bir mesnevidir. *Menâzil-i Hac*'da, Mısır-Mekke-Medine güzergahında bulunan menziller muhtasar anlatılmıştır. Mekke-Medine'de bulunan kutsal yerlerin ayrıntılı tasvir edilmesi beklenirken metinde, anlatımın değişmediği görülmüştür. Mekânlar suyu, havası ve genişliği, varsa ticarî yönüyle ele alınmış; hacı adayları, tekin olmayan yerler, suyun ihtiyatlı kullanılması, ihram yasakları ve cezaları hakkında uyarılmıştır. Günün daha çok serin zamanlarında yapılan yolculukta binek olarak deve ve at kullanılmış, bunların olmadığı yerde yaya

olarak yol alınmıştır. *Menâzil-i Hac*'ı benzerlerinden ayıran özelliği, hac seyahatinin yapıldığı güzergahdır. Diğer menâzil-i haclarda Şam-Mekke-Medine, çalıştığımız eserde ise Mısır-Mekke-Medine ana güzergahı takip edilmiştir. Bu çalışmayla ortaya çıkarılan *Menâzil-i Hac*'ın hac edebiyatına katkıda bulunması beklenmektedir.

7. Metin

Bismillâhirrahmânirrahîm

Fe' ilâtün Fe' ilâtün Fe' ilâtün Fe' ilün

(Fâ' ilâtün)

(Fa' lün)

1. **Fethi** besmele ile idelim feth-i kelâm [133b]
Feth ola tâ ki o nûrdan bu tılsımât be-nâm
2. İbtidâ hamd idelim Hakk'a Rasûl'e şalavât
Sürelim şoñra sühan râhına tevfiğ ile at
3. Hayr ile eyleye Allâh müyesser itmâm
Didi erbâb-ı hîred *Vaşf-ı Menâzil* buña nâm
4. Girelim râh-ı **Hicâz**² idelim vaşf-ı tarîk
Diyelim şıdk ile *Allâhü veliyyü't-tevfîk*³
5. Diñle evşâf-ı tarîki diyeyin [hem] bi'l-cemâl
Sözde tafşîl ider iseñ uzadur kıl ü makâl
6. **Mısr**-ı ma' müreden evvel **Konağ-ı Birke**-i hâc [134a]
Kurb u bu' dı bilinür şerhe degildür muhtâc
7. **Birke**'den rihlet iden menziline itdi **Büveyb**
Dâr-ı Hamrâ'ya varur 'azm iden andan bî-rayb
8. Dağı andan göçilüp **Mağdah**'ı itdiñ menzil
Nağl-i Büzeyd'e varuldu o gice ve'l-hâşıl
9. Nîm-şebde göçilüp şubha degin endek ü zerd
Düşe kalğa yüridik tâ ki belürdi 'Acrûd
10. Bu konağdan göçilür vakt-i duhâda her bâr
Bağlanur 'azm-i **Hicâz** itmege huccâca kaçâr

² Metinde yerleşim yerleri koyu yazılmıştır.

³ Başarıyı sağlayan Allah'tır.

11. Acıdur şuyı **Süveys**⁴'e⁴ varup alurlar mā
Zehr ider şuyını 'Urbān'a şataşan ammā
12. Ol gün ol gice turup vaqt-i 'asrda göçdik
Niçe kühsāra irişdik niçe vādī geçdik
13. **Munşarif** nām yere varılup aḥşama yakın [134b]
Yatsudan şöra girüp **Vādī-i Harrüb**'a hemîn
14. Çin-seher gün toğarak yāver olup Rabbi Celîl
Zāhir oldı giderek **Tih-i Benî İsrā'îl**
15. Kalkup andan **Cebel-i Hışn**'a varup mağribe dek
İrtesi çin-i seher **Nahl**'e irildi giderek
16. Şuyı yegdür bu konağın 'Acırūd'⁵ nisbet
Vāsi' u ḥūbdurur ḥaylī mekânı gāyet
17. Ol gün anda oturup yola girüp nışfu'l-leyl
İrtesi **Vādī-i Kartāşa**'ya irişdik çün seyl
18. Kalkup andan bu kezin vaqt-i 'asrda yer yer
Kim bu yolda o yere **Bi'r-i 'Alā'î** dirler
19. Konılup zevk ü şafā nāmesini itdik tay
O gice mürde-dili eyledik ol zevk ile ḥay
20. Nīm-şebde göçilüp kuşluğa dek irtesi tā [135a]
İrdi **Urḡub Bağl** dirler imiş bir yere cā
21. Göçilüp andan daḥi **Gavr-ı Kesik** oldı memer
Luṭf-ı Mevlā ile saṭḥ-ı 'Aḳabe oldı maḥar
22. Şubḥ-ı şādıkda göçüp öyleye deñlü gitdik
'**Uḳube**⁶ **Ṭağı**'n aşup ḳal' ayı menzil itdik
23. Ḳal' ası ḥūb u şuyı tatlu havāsı ra' nā
Bir yanı ṭağ u deñiz bir yanı berriyān-şahrā

⁴ Metinde "Süveys" olarak yazılmıştır.

⁵ Metinde "'Acırūd'a" yazılmış.

⁶ Metinde "'Uḳbe" yazılmış.

24. **Ğazze**'den her sene tüccār iletür sīb ü 'ineb
Getürür bâdiyeden semn ü 'asel kavm-i 'Arab
25. Bu aralıkda Benî 'Atye'den eyle hâzeri
İtmek isterseñ eger şıḥḥat ile bu seferi
26. Üç gün anda oturup eylediler 'azm-i **Hicāz**
Diñle iy kâfile-sālār-ı gürüh-ı mümtāz
27. Kurb-ı **Mağrib**'de olup çâtıra beyne'l-hizbeyn [135b]
Şanki vâdîdür iki cānibin almış cebeleyñ
28. Eyledik rıḥlet o yerden yüridik şubḥ olıcak
Şerefe dirler imiş bir yere irişdi konaḡ
29. Vaḡt-i 'aşr irişecek oldu muḡallat mekân
Bura evlād-ı 'Atiyye yeridir yokdur emān
30. Daḡi andan göçilüp irte seḡerden lâ-rayb
Oldı ḡuccāca sa'âdetle konaḡ **Ğār-ı Şu'ayb**
31. El ile eşsen olur şuları her yaña revān
Yeridür bâḡ-ı cināndan bu feḡā virse nişān
32. Burada itdi mülākāt Şu'ayb'a Mūsā
Bunda gütdi ḡanemī dirler o sālār-ı vefā
33. Bunda irişdi 'aşāsı ile yed-i beyzāya
Bunda açıldı sa'âdet ḡapusu Mūsā'ya
34. Göçilüp andan ikindi irişecek anı bil [136a]
Oldı ḡuccāca biraz **Ḳabr-i Ṭavāş**'ı menzil
35. Yatsudan soñra göçüp iy meh-i zerrīn-i külāh
Seḡeri irdi 'Uyūnu'l-**ḡasaba** menzil-i rāh
36. Şuyı tatlu konaḡı ḡüb u havāsı ra' nā
Yokdurur bu aralıkda bu konaḡdan zībā
37. Ḳalkup andan daḡi ḡuccāc ile aḡşama ḡarīb
Senece nām yere irdi konaḡ-ı bī-taḡrīb

38. Nîm-şebde göçilüp şubha biraz kalmış iken
Oldı huccāca **Müveylih** dinilen kal'a vağan
39. Hüb yerdür şuyı var tatlu deñiz yalusıdur
Kā'be benderleriniñ eşbāh-ı a'lāsı budur
40. Üç gün anda dañi oturduğ olup yola revān
Oldı menzilgehimiz 'aşrda **Dārū's-sultān**
41. Yatsudan soñra geçüp **Şakı-ı 'Acüz-ı Şanemā** [136b]
Oldı temcîdde **Selmā vü Kefāf** a bize cā
42. Şeyh-i Mezrūk-ı Kefāfı gibi bir şāhib-i sır
Şerefın añla bu rāhın ki bu arada yatar
43. Şuyı var āb-ı hayāta mütekārib içilür
Bu maħalde oturulmaz iki sa'at göçilür
44. Vaqt-i 'aşrı geçürüp oldı qarīb ahşama
Didi huccāc konacak yere **Hazere'd-dām'a**
45. Kalkup andan giceniñ nışfına deñlü yüridik
Qal'a-i Ezlem olan hüb mekāna irdik
46. Kuşluğın rihlet idüp irişecek 'aşra nehār
İrdi **Semmā vü Dukāka** dinilen yere qatār
47. İki yatsu göçilüp eylediler 'azm-i sefer
Seheri menzilimiz [hem] oldı **Setbel-i 'Anter**
48. Nîl-āsā şuyı şeker gibi hoş lezzetlü [137a]
Tardurur yeri fe-ammā ki degil vüs'atlı
49. Öyle vaktinde esüp yel gibi cüst ü çālāk
Oldı huccāca maħal 'aşrda **Vād-i Arāk**
50. Gice yarusı olup itdiler andan da 'ubūr⁷
Vech'e irdi yolumuz şuyı güzel cā-yı huzūr

⁷ Kelime “‘abūr” olarak harekelenmiştir.

51. Öyle vaktinde göçüp 'aşra karīb oldı güneş
İrdik ol yere ki nāmına denilür **Mefreş**
52. İki yatsu göçilüp seyr iderek depe dere
Cum'a gün eyledi huccāc mekān 'A**kra**
53. Şuyı gāyet acıdur her kim içerse fi'l-hāl
Şerbet içmiş gibi ol şahşa ulaşır ishāl
54. Çig soğan yimeden olma şakın anda gāfil
Zinhār eyle hāzer kavlim ile ol 'āmil
55. Tatlu suyuñ bu aralıkda gerekdür mahtūm [137b]
Şoñra şusız buñalursıñ gözüñi aç maḥdūm
56. Buradan daḥi göçüp kuşlucağın sürdük at
Vaqt-i 'aşr irişecek oldı mekān **Ḳullāyāt**
57. İki yatsu göçilüp şubḥ irişince bī-şek
Cümle huccāc-ı zevi'l-ḳadre maḳām oldı **Ḥanek**
58. Bu aralıkda derek olma maḡile 'Urbān
Etdi rencide 'aceb ḥalkı degil cā-yı amān
59. Göçilüp **Ẓahve-i Kübrā**'da düşüp şahrāya
İrdik aḥşama yakın 'A**ḳabetü's-sevdā**'ya
60. **Şerefen** emri ile bu aralıkda her sāl
Niçe ta'zīm ile huccāc olunur istiḳbāl
61. Nīm-şebde göçilüp bu aralıktan cānā
Luṭf-ı Mevlā ile gün toḡdı belürdi **Ḥavrā**
62. Nāmı hoş şuyı acı menzil-i 'A**kra** gibi tar [138a]
Şuyıñı bunda daḥi key şakın iy hoş-reftār
63. Göçilüp kuşlucağın vaqt-i 'aşrı itdi güzer
Oldı menzilgeh-i huccāc **Şuḥayinü'l-mermer**
64. Ol gice 'azm olundu iki yatsu olıcak
Nebṭ'e irişdi konaḳ çin-i seḥer gün toḡarak

65. Menzili hûb u şuyı tatlu mübârek mesken
Şuyıñ alur tûrursın ilerü varan erken
66. Kuşluğun kalkılıcağ zâhir olup **Vâdi-i Nâr**
Vaqt-i 'aşr irişecek irdi **Tarâfîr**'a kaçâr
67. Gice 'azm oldu şehir irdi **Ve'ârât**'a sebîl
Geçdi dâreyn **Bakar** nâm yere kondı delîl
68. Göçdük andan dağı dün yarısı itdik seferi
Cümle huccâc ile **Yenbû**'a irişdik şehri
69. Üç degirmen yürüdür şuyı müferrih menzil [138b]
Niçe tahrîr ideyin şerhe degildür kâbil
70. Üç gün anda oturup irtesi göçdük cânâ
Vaqt-i 'aşr irişecek oldu **'Uzeybe** bize cā
71. Seyyid Ahmed ki lakabdur o 'azîze Bedevî
Ol **'Uzeybe** denilen köydedurur dirler evi
72. Göçilüp irtesi vaqt-i şehir oldu mehbiţ
Cümle huccâc-ı zevî'l-kadre efendi vâsıt
73. 'Azm idüp kuşlucağın geçmiş iken nışfu'n-nehâr
Cebel-i Zîne'ye irişdi şafâ ile kaçâr
74. Her kişi haymesini bunda ider şem' ile zeyn
Kalkup irtesi yerimiz oldu⁸ **Bedr-i Huneyn**
75. Dönicek Hâzret-i şâh-ı Rusul'e hâcılar
İy şeh-i mülk-i melâhat buradan 'azm eyler
76. Göçüp alışama degin yürüdük iy rûşen-râ [139a]
Qā'a dirler giderek bir yere erdik cânâ
77. Dağı andan göçilüp irtesi çün bād-ı şabâ
Oldı huccâc ile menzil bize **Qā'u'l-kübrā**⁹

⁸ Metinde "oldı yerimiz" yazılmıştır.

⁹ Kelime, elif-i maksure (ﺉ) yerine elif (ﻱ) ile yazılmıştır.

78. Göçilüp kuşluğun irişdi şafâlar tab'a
Didiler menzîlimiz irdi **Ḳurûnu'd-ḡab'a**
79. İki yatsu göçilüp **Râbiğ'**a irdik şehri
İşte huccâca budur şöyle bil iḥrâm yeri
80. Bu aralıkda geyer [ol] cümle huccâc iḥrâm
Bunda *lebbeyk*¹⁰ diyü yola girür ḥâş ile 'âm
81. Pâk-ğusl ile şararlar kefene bunda teni
Zebḥ-i aḡnâm ile te'dīb iderler geyeni
82. Bunda şâne tütana bit kırana şetm idene
Zebḥ-i ḡurbân ile i'tâḡ gerek vaṭi' idene
83. Gitdik andan daḡi tesbîḥ iderek tâ aḡşam [139b]
Bir yere irdi çerî oldı **Ṭarâ'ik** aña nâm
84. Yatsudan soñra göçüp şubḡa degin 'azm etdik
Sa'y idüp '**Aḡabetü's-sükrâ**'yı geçdik gitdik
85. Öyle vaḡtinde sa'âdetle yetişdi maḡmil
Oldı ḡuccâca **Huleys** iy meh-i ḡarrâ menzil
86. Buranıñ şuyı güzel ni' metine şad bereke
Bu maḡâmiñ bir adı daḡi **Güzelce Bürke**
87. Daḡi andan göçilüp maḡrib irişince hemân
Bir kuyı oldı ḡonaḡ şöhreti **Bi'r-i 'Usfân**
88. Bundan aḡdem şuyı acı imiş iy ḡüb-siyer
Aḡzı yarını buragup tatlu ider peyḡamber¹¹
89. İki yatsu göçilüp **Dise**'ye irdik şehri
Sürerek yüz yere geçdik o güzel küşeleri
90. **Vâdi-i Fâtıma**'dan yaña aḡup cü-âsâ [140a]
Vardıḡ irdik *raḡīya'llāhu te'ālā 'anhā*¹²

¹⁰ Buyrun, emredin.¹¹ Mısra da vezin bozuktur.¹² Allah ondan razı olsun.

91. Ka'be halkı burada hâcîlara icmālā
Luṭf ile qarşulayup Zemzem'i eyler işkā
92. Seheri 'Umre yolunda yürüdük şāf-be-şāf
Eyledik Ka'be'i biñ sa'y ü şafā ile tavāf
93. Bu tavāfa didi erbāb-ı delālet kudūm
Hâtırında bunı tut yüz sürer iseñ maḥdūm
94. Ka'be'i rü'yet-i evvelde olan ḥayr-du'ā
Şüphe yokdur kim olur cümlesi maḥbūl-i Hudā
95. Efḍal-i kavlı-i tavāf eylediğinde her gāh
Bil ki *lā-ḥavle ve lā-ḳuvvete illā bi'llāh*¹³
96. Zemzem'i her ne murāda iḥcer iseñ anı bil
Bī-ta'ab vāşıl olursın şaḳın olma ğāfil
97. İki gün anda ṭurup istemege fevz ü necāt [140b]
Ṭıldılar el bir idüp dāmen-i kūh-ı 'Arafāt
98. Bir iḳāmetle kılup zuhr ile 'aşrı anda
Vaḳfeye ṭıldılar ol kūh-ı 'aṭā 'unvānda
99. Döndik aḥşama yakın ağlayarak sür'at ile
Ḳanlu yaşlar dökerek yerlere yüz fūrḳat ile
100. İtdiler **Müzdelife**'de o gice cem'-i ḥicār
Hem 'işā'eyni ḳılurlar bu maḥalde her bār
101. **Minā** bāzārına varıldı o gün bi'l-esḥār
Yolnup baş olıup zebḥ-i ğanem remy-i cimār
102. **Minā** bāzārına tevḥīḳ-i Hudā ola delīl
Bilesin andadurur mezbaha-i İsmā'īl
103. Yüziñi yerlere sür anı ziyāret eyle
Ḥaḳḳ'a yalvar dile maḳşūdı 'ibādet eyle
104. Üç gün anda oturup eylediler 'īd ü berāt [141a]
Yedişer ṭaşı yuyup her gün atıldı cemerāt

¹³ Bütün deġişimler, bütün güc ve hareket Allah'ın iradesiyle mümkündür.

105. 'İd tekmîl olıcağ zıkr iderek Allāh'a
Müteveccih olunup cānib-i Beytullāh'a
106. Ol gün anda varılup eylediler şa'y u tavāf
Bu ziyāret gūnidür bunda olur cūrm mu'āf
107. Getürüp 'umre idüp şa'yı kılup zevk ü semā'
Eyledik āhır-i zi'l-hiccede hūzn ile vedā'
108. Kānlu yaşlar dökerek yerlere iy nūru'l-'ayn
Kā'be'den altı gün oldı sefer-i **Bedr-i Huneyn**
109. Bu maḥalden gidilür **Ravza**-i pūr-envāra
'Aşk ehli buradan vāşıl olur dīdāra
110. Göçilüp ḡaḥve-i kübrāda irüp 'aşr-ı nehār
Yüridik tā ki **Hūmeyrā Kōyi**'ne irdi ḡatār
111. Ol gice şubḡa degin ṭurmadı gītdi maḡmil [141b]
Ol şehir oldı **Cūdeyde Kōyi** cānā menzil
112. Göçilüp kuşlucağın öyleye deñlü yüridik
Luṭf-ı Mevlā ile **Vādī-i Ġazāl**'e irdik
113. Ne içün dendi bu vādīlere **Vādī-i Ġazāl**
Diñle şerḡ eyleyeyin iy meh-i burc-ı iḡbāl
114. Bir ḡazālñ yed-i şayyāda düşüp bir gün eşi
Didi peygāmbere iy iki cihāññ güneşi
115. Açdurur yavrılarım ḡaldı inimde bī-zād
Zāmin ol eyle elinden bu faḡīri āzād
116. Sūr'at ile varayın yavrılarım emzireyin
Yine şayyāda men-i sūḡte'i vir geleyin
117. Didügi gibi idüp ol dürr-i deryā-yı cemāl
İki uç sa'āte varmadı yetüp geldi ḡazāl
118. Çünkü bu mu'cize-i mu'cizi gördi şayyād [142a]
Sürdi ayağına yüz itdi ḡazālī āzād

119. Geçdik ol vādî'i gözyaşlarını döke döke
‘Aşra dek menzilizimiz oldu **Fesâkı’l-bereke**
120. Bu yoluñ her konağınıñ şuları nehr-āsā
Gözümün yaşı gibi tırmaz aķar şubḥ u mesā
121. Nīm-şeb geçdi kubbūru’ş-şühedādan bu ceşş
İrtesi kuşluğa dek menzilizimiz oldu **Ḳureyş**
122. Kuşluğın gördük ü geçdik o **Meferr-i Cebel**’i
Oldı ikindi zamānında mekān **Bi’r-i ‘Alī**
123. Şiddeti gitdi yoluñ goncası açıldı gülüñ
Ravza’sı oldu ‘ayān gün gibi şāh-ı rusulüñ
124. Derd ile kanlu yaşıñ akıduraķ vir şalavāt
İşte iy ḥaste-dil-i teşne budur āb-ı ḥayāt
125. Cümle aşḥāb-ı şafā oldı bu arada küm [142b]
Ḳıl ziyāret *raḍiya’llāhu te‘ālā ‘anhüm*¹⁴
126. **Bik’a**’da Ḥazret-i ‘Oşmān’ı ziyāret eyle
Sür yüziñ işigi taşına ri‘āyet eyle
127. **Ḳibleteyn**’e şaķın ol varmamağ itme cānā
Cānıña zād olur anda olan ḥayr-du‘ā
128. Var ziyāret ideğör daḥi o ‘ālī-nesebi
Ḥazret-i Ḥamza ki bī-rayb odur ‘amm-i nebī
129. Kim vara sürmeye yüz işigine ol ḥānıñ
Feyzın almaz iki ‘ālem güneşi sulṭānıñ
130. Ḥazret’in dişi şehid oldı **Uḥud Tağrı**’nda
Var mübārek başını ḳoduğı yer gör anda
131. Şühedā menzilizdür bunda süren yerlere yüz
‘Arş-ı a‘lāyı ider irte ziyāret şeksüz

¹⁴ Allah onlardan razı olsun.

132. Çār-yārñ ikisi Hāzret-i Bū Bekr ü ‘Ömer [143a]
Şöyle bil Hāzret-i Peygamber ile yaturlar
133. Qabr ile minberi arası Resūl-ḥaremiñ
Bil ki bir kıt‘ āsıdur cennet-i ‘adn u iremiñ
134. Cennete kim ki girür bir daḥi çıkmaz cānā
Böyle buyurdi ḥadīşinde ḥabīb-i Mevlā
135. Dört gün oturup itdik ṭama‘ -ı istiṣfā‘
Eyledik yüz sürerek işigi ṭaşına vedā‘
136. Oradan ‘avdet idüp yola yöneldi maḥmil
Üç güne deñlü **Hümeyra**’ya irişdi menzil
137. Buradan ‘azm ider cānib-i **Yenbū**’a giden
Ṭoğrısı buña ‘aceb vādī-i bī-şūr ü fiten
138. Göçilüp **Naqb-i ‘Alī**’den şehri iy nīk-nām
Dehne dirler orada bir yere irdik aḥşam
139. İki yatsu göçilüp eyleyicek mihr ṭulū‘ [143b]
Ḥāşılı menzilimiz oldı efendi **Yenbū**’
140. Bu aradan **Yalı Yenbū**’ına ārāyetidür
Sākin-i **Mekke** vü **Baḥā** olanıñ devletidür
141. Üç gün oturduḡ idüp ‘azm-i sefer şıḥḥat ile
Vech’e irildi yedi güne deḡin sür‘at ile
142. Yürinüp iki güne deñlü belürdi **Ezlem**
Rec‘anıñ ḥālī budur iy şeh-i ferhūñde-ḳadem
143. İki gün daḥi gidüp oldı **Müveyliḥ** menzil
Vardı üç günde ‘**Uyūnu**’l-**ḳaşab**’a ser-maḥmil
144. ‘**Aḳabe Ḳal**’ası’na bundan irüp üç günde
Def‘-i şiddet ḳılınup üç gün oturduḡ anda
145. İki gün daḥi gidüp **Naḥl**’e irişdik cānā
‘**Acrūd**¹⁵’ oldı iki günde buradan bize cā

¹⁵ Metinde “‘Acrūd” olarak yazılmıştır.

146. Yürüyüp bir gice bir gün belürüp **Bürke-i Hâc** [144a]
Mısr'a girdi o gün ikindiye deñlü huccâc
147. Rec' aya fec' a dimiş bu yolu tañrîr iden
Tal' aya itme kıyâs şeh-i iklim-i sühân
148. İhtîşâr üzre yazup ben dañi küstâh-âne
Rûz-i maşşerde sebep ola diyü ğufrâna
149. Kible-i ehl-i münâcât ü necâtın haqqı
Zemzem ü 'umre vü hacc u 'Arafât'ın haqqı
150. Mażhar-ı sırr-ı hafî Hazret-i Ahmed haqqı
Bâ' iş-i devlet-i dâreyn Muhammed haqqı
151. Âl ü aşhâb-ı kirâmı ile dört yarı için
Gün gibi berki uran rû-yı pür-envârı için
152. Dañi bî-küfûv olan vech-i Kerîm'in haqqı
Sebeb-i rahmet olan ism-i Rahîm'in haqqı
153. Yâ ilâhî kerem ü 'afvın umar **Fethî**-i zâr [144b]
Eyle ol bî-kes-i in' âmin ile ber-hûrdâr

Temmet

Kaynakça

- Ahmet Fakih. (1974). *Kitâbü Evsâfi Mesâcidi's-Şerife*. Haz. Hasibe Mazıoğlu. Ankara. TDK.
- Akbayar, N. (2001). *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul. Tarih Vakfı.
- Aksoyak, İ. H. (2020a, Şubat 10). *Fethî*. www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com
- Aksoyak, İ. H. (2020b, Şubat 12). *Fethî, Abdulfettâh*. www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com.
- Aksoyak, İ. H. (2020c, Şubat 12). *Fethî, Zülfikar*. www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com.
- Ceyhan, A. (2020, Şubat 12). "*Fethî/Alî, Osmân Bey-Zâde Fethî Mehmed Alî Efendi*". <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=4583>.
- Bekir Sıdkî. (1329/1911). *Menâsik-i Hac*. İstanbul. Matbaa-i Ebuziyya.
- Coşkun, M. (2002). *Manzum ve Mensur Osmanlı Hac Seyahatnameleri ve Nâbî'nin Tuhfetü'l-Harameyn'i*. Ankara. Kültür Bakanlığı.
- Cunbur, M. (1968). *Başakların Sesi Saz Şairlerinin Hayatı ve Eserleri*. İstanbul. Poyraz Reklam
- Çapan, P. (2005). *Mustafa Safâyî Efendi Tezkire-i Safâyî: Nuhbetü'l-Âsâr Min Fevâ'idü'l-Eş'âr İnceleme-Metin-İndeks*. Ankara. AKM.
- Çavuşoğlu, R. (2020). *Hicaz Yollarında Bir Sûfî Mehmed İlhamî'nin Hac Seyahatnâmesi*. İstanbul. Okurakademi.

- Donuk, S. (2017). Sulhî'nin Manzum Hac Menâzilnâmesi. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 01(18), 85-118.
- Elgün, A. (2005). *Kâmil Hayatı Eserleri ve Menâsik-i Hacc'ı* [Yayımlanmamış YL Tezi]. M.Ü.
- Evliya Çelebi. (2005). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* (9. Kitap). İstanbul. Yapı Kredi.
- Gül, A. (2006). *Abdurrahman Gubârî'nin Hayatı Eserleri ve Menâsik-i Hac Adlı Eseri (Edisyon Kritik)* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- İnce, A. (2005). *Sâlim Efendi Tezkiretü's-Şuarâ*. Ankara. AKM.
- İndî. *Hac Davetiyesi*. Çorum Hasan Paşa Yazma Eserler Kütüphanesi. 19 Hk 1421.
- Karataş, A. (2003). *Türk-İslâm Edebiyatında Manzum Menâsik-i Haclar ve Nâlî Mehmed Efendi'ye Atfedilen Menâsik-i Hac (Edisyon Kritik)* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. M.Ü.
- Karataş, A. (2012). Nâlî Mehmed Efendi'nin Menâsik-i Hac Manzumeleri. *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 42(1), 77-94.
- Kiraz, S. (2020). *İndî'nin Manzum Menâsik-i Hacc'ı (İnceleme Metin Dizin ve Sözlük)*. Erzurum. Fenomen.
- Koyuncu, F. (2017). Cûdî'nin Manzum Hac Seyahatnâmesi. *Journal of Turkish Language and Literature* 3(1), 43.
- Köksal, M. F. (1998). *Kayserili Dîvân Şâirleri*. Kayseri. Geçit.
- Nâbî. (1989). *Tuhfetü'l-Haremeyn*. Haz. Mahmut Karakaş. Şanlıurfa. Özdağ.
- Osmanzade Hüseyin Vassaf. (2011). *Hicaz Hatırası*, Haz. Mehmet Akkuş. İstanbul. Kubbealtı.
- Oy, A. (1995). *Yüzyıllar Boyunca Tekirdağlı Şairler ve Yazarlar*. İstanbul. Tekirdağ Valiliği.
- Öğüt, S. (2006). Hac. *İslâm'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi* (C. 2, ss. 616-633). İstanbul. M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı.
- Özcan, N. R. (2011). *Seyyid İbrahim Hanîfin Hayatı, Eserleri ve Hasıl-ı Hacc-ı Şerif li-Menâzilü'l-Haremeyn Adlı Eserin İncelenmesi* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Özkan, T. (2020, Şubat 13). *Fethî, İbrahim Talip*. www.turkedebiyatisimlersonzlugu.com.
- Pakalın, M. Z. (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (C. 2). İstanbul. MEB.
- Sak, İ., & Çetîn, C. (2004). XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 1(16), 179-221.
- Sarıkaya, M. (2006). Hüseyin Vassâf'ın Hicaz Hatırası veya Bir Asır Öncesi'nin Hicaz Günlüğü. *Keşkül*. 10, 62-66.
- Sezen, T. (2017). *Osmanlı Yer Adları*, Ankara. Başbakanlık Devlet Arşivleri.
- Seyyidî. *Menâsik DİB Katalog* 001815-I, 1b-12b.
- Süer, F. R. (2015). *Umdetü'l-Hüccâc*. Sivas. Sivas Belediyesi.
- Şemseddin Sâmî. (1317/1899). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul. İkdâm Matbaası.
- Şıra, H. (2008). *Ruşuklu Ali Fethi Efendi, Hayatı, Eserleri ve Hilyesi* [Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Toker, M. (2009). Şemseddin-i Sivasî'nin Menâsikü'l-Huccâc veya Umdetü'l-Huccâc Adlı Eseri. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4(2), 961-975.
- Uzun, M. İ. (2001). Kâbe/Türk Edebiyatı. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 24, ss. 23-26). İstanbul. TDV.
- Yaran, R. (1996). Hac. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 14, ss. 410-413). İstanbul. TDV.
- Yılmaz, H. (2019). *Türk Edebiyatında Manzum Menâsik-i Hac Tercümeleri ve Amîkî'nin Fütûhu'l-Haremeyn Tercümesi (Metin İnceleme ve Çeviri Yazısı)* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi.
- Yılmaz, K. (2001). *Güftî ve Teşrifâtü's-Şuarâ'sı*. Ankara. AKM.